

Szigeti József, a filozófus (1921–2012)

Szidjon ez öntelt férfiú
közveszélyes fickónak;
Idétlen úszni nem tud,
s ezt felrója a tónak.
Nem bánt kiátkozása
Csuhas ínnyekedőnek!
S ki nem érti írásim
olvasni tanuljon meg.

(J. W. Goethe: Ch. F. Nicolainak,
a berlini irodalmi papának.
Szigeti József fordítása, 1998)

Szigeti József a magyar filozófiai gondolkodás jelentős, eredeti képviselője volt. Már ifjúkorában kitűnt sokoldalú – zenei, rajzoló, irodalmi – tehetségével. Ennek is köszönhetően élhetett és tanulhatott 1939–1944 között a Klebelsberg Kunó által – a francia elitképzés mintájára – létrehozott, eleven szellemű Eötvös-kollégiumban. Felfedezője és mentora Ország László irodalmár, nyelvész volt. 1944-ben magyar–angol szakos bölcsész diplomát szerzett. A háború miatt nem hallgathatta Nicolai Hartmann berlini előadásait, így 1944 és 1945 között a bécsi Collegium Hungaricum állami ösztöndíjasa volt, 1948-ban pedig Londonban tanult ugyancsak ösztöndíjasként, a British Councilban. Filozófiából 1947-ben doktorált.

A marxista filozófusok azon köréhez tartozott, amelynek tagjai a polgári gondolkodás és a klasszikus kultúra gazdag elsajátítása után váltak marxistává. Micsoda különbséget jelent itt a „nélkül” és az „után”. 1944-ben – az új Magyarország megteremtése érdekében – egyik kezdeményezője Lukács György hazahívásának, akinek aztán tanársegédje lett. A fordulat éve, a népi demokráciáról a proletárdiktatúrára való áttérés az *Útban a valóság felé* (1948) című tanulmánykötetének bezúzásához vezetett, majd az első Lukács-vitában (1949) a mester melletti kiállásaként önkritikára kényszerült. 1949-ben Baumgarten-díjban részesült.

1956 és értékelése nyomán (1957) Lukács kritikusként lépett fel az úgynevezett revizionizmus-vitában. Ezt követően sok nemzedéktársától elszakadt az útja, mert nem osztotta a későbbi demokratikus ellenzék szerveződése felé mutató szellemi-filozófiai tendenciákat. Feladatának Szigeti József a szocialista világ filozófiai kultúrájának megteremtését,

majd színvonalának emelését tartotta. Nem volt ebben nemzedéktársai között egyedül – sem itthon, sem külföldön. A marxizmus hatvanas-hetvenes évekbeli reneszánszának sok színvonalas képviselője volt térségünkben, és nemcsak a filozófiában, hanem a történelem-, a jog- és a gazdaságtudományban is. A kapitalizmus meghaladására a viszonylagos elmaradottság talaján kísérletet tevő államszocializmus Közép-Kelet-Európában a múlt részévé vált. Az 1989/1991-es térségbeli fordulattal ettől az eredeti programtól – létalap hiányában – távolodott a szellemi világ. A gondolati alap, a *ratio cognoscendi* – eltérően minden kor uralkodó ideológiáitól – a filozófiai tudományok területén nem teljesen osztja a létalap, a *ratio essendi* sorsát. A filozófia korszakokon és rendszereken átívelő problémákkal is foglalkozhat, mint ezt Szigeti is tette: munkássága kiterjedt a materialista lételmélet és az általános dialektika problémáira, a racionalizmus és irracionalizmus viszonyára, a tudományosság-kritériumok feltárására, a logika tudományára, az esztétikum mibenlétének elemzésére.

Szigeti pályafutása során végigjárta az egyetemi és a tudományos fokozatok grádcisait. Hosszú időn át volt az ELTE bölcsészkarán az esztétikai majd az egyik filozófiai tanszék vezetője. A filozófia művelése és megszerettetése érdekében végzett oktatói munkássága generációk sokaságát érintette meg. Lendületes, ugyanakkor fegyelmezett gondolatvezetés, intellektuális stílus jellemezte előadásait, és kiváló debatter volt. Az MTA Filozófiai Intézete igazgatójává 1959-ben nevezték ki, és 1969-ig vezette azt. 1960 és 1975 között az *Internationale Hegel-Gesellschaft* tagja volt. Pályája derekán jelentős nemzetközi filozófiai kongresszusokon képviselte hazánkat, Nyugaton és Keleten egyaránt. 1961 és 1969 között a *Magyar Filozófiai Szemle* főszerkesztője. Racionalista indíttatása megnyilatkozott két nagy kulturális hatást kiváltó program kimunkálásában. Az egyik a mindmáig egyedülálló színvonalú *Világirodalom Klasszikusai* regénysorozat életre hívása: profiljának egyik megalkotója és szerkesztő bizottságának kialakítója volt. A másik – melynek újraélesztésében jól érzékelhető aufklérista elkötelezettsége munkált – a *Filozófiai Írók Tára Új Folyamának* életre keltése. Elsőként Hegel életművének magyar nyelvre való átültetésén, majd Diderot és Spinoza művei publikálása érdekében dolgozott.

Számtalan tanulmánya mellett 1948 és 2000 között tíz könyvet írt. Kandidátusi disszertációját *Sören Kierkegaard – a profán egzisztencializmus vallásos őse* címmel írta és védte meg 1951-ben. A francia felvilágosodás harcos materialista filozófusának, Denis Diderot-nak a jelentőségét 1959-ben elemezte. A mű 1962-ben franciául is megjelent, és a francia filozófiai közegben is hatott. Akadémiai székfoglalója a racionalizmus és az irracionalizmus dialektikájáról szól. Ebben nagy ívű összefoglalását adja felfogásának, annak, hogy az elvont, korlátolt racionalizmus és formalizmusok helyén maradó űrt miért tölti ki szükségképpen valaminő lopakodó irracionalizmus, akkor, ha a gondolkodás nem jut el a konkrét

azonosság dialektikus álláspontjához. Ilyenkor a fogalmilag és/vagy tapasztalatilag ellenőrizhetetlen intuíció vagy éppen mítoszképzés foglalja el a magyarázatlanul hagyott helyet, a valós problémákat. Mivel a létfolyamat teremtő gazdagsága sok tekintetben a megismerés előtt jár, ezért a pozicionális irracionalitás (a még megmagyarázatlan, de nem egyszer s mindenkorra megmagyarázhatatlan) elfogadható az objektum–szubjektum-viszonyt és az abszolút–relatív-mozzanatokat felölelő megismerési folyamatban. *Az azonosság és a nem-azonosság azonossága* (1998) című szisztematikus munkája – amely Amerikában egy évvel később angolul is megjelent – Arisztotelész, Nicolaus Cusanus, Hegel és a marxizmus alapjain továbbmenve konkretizálta álláspontját. A dialektikus, a formális és a formalizált logika különbségeit, a tagadás különböző alakzatait, a dialektikus azonosság („ahol az egység az ellentétes mozzanatok viszonylagos önállóságukban fönntartja, miért is maga az egység mozgásformává lesz”) és ellentmondás elveit behatóan tárgyalta. Aligha vizsgálta valaki is olyan erudícióval az „azonosság – különbség – ellentét – ellentmondás – antagonizmus” (utóbbi nála nem szóismétlés, hanem kategoriális differenciálódás) klasszikus ontológiai és logikai problémáját, mint ezt munkáiban Szigeti József tette.

Munkássága széles körű, mert kiterjedt az irodalomkritikára, az esztétikára és a filozófia szisztematikailag megragadható belső területeire, az ontológiai, ismeretelméleti és logikai kérdésekre. Írt koncepciózus egyetemi filozófiatörténetet (*A görögöktől Hegelig*) és könyvet *A magyar szellemtörténet bírálatához* címmel (1964). Ifjúkori irodalomkritikusi munkássága a magyar líra 1947-es helyzetéről, tendenciáiról, Déry Tibor nagyrealista regényéről, *A befejezetlen mondat*ról és az esszéíró nemzedék általa legtehetségesebbnek tekintett tagjáról, Szerb Antalról szólt, aki szerint „Minden reakció szükségképpen szellemellenes, mert a szellem kritikát jelent és kérlelhetetlen továbbot”. Magyar és világirodalmi érdeklődése filozófiájában és esztétikai elemzéseiben is permanensen jelen van, mégis, a kilencvenes években és az ezredfordulón – túl a nyolcadik iksten –, fél évszázad múltán folytatta kritikus tevékenységét. Hosszú esszét írt Shakespeare szonettjeiről, melyeket évtizedeken keresztül újratanulmányozott, hogy végül minden keletkezési forrást, adalékot hozzáolvasva hordhassa ki mondanivalóját. Ugyanígy eredeti módon értelmezte József Attila *Eszmélet* című versét, de írt mai magyar költőkről, Simor András *Balga Prométheusz* c. kötetéről és másokról is.

Esztétikum-felfogásában az érzéki megjelenítés törvényszerűségeivel, szerveződési módjaival foglalkozik, legyen szó bármely gondolatról, érzésről, társadalmi-emberi tartalomról, vagy éppen – mutatis mutandis – a természeti szép számunkra való, emberi átéléséről. Esztétikum ugyanis nemcsak a művészet szférájában keletkezhet, mutatta ki, hanem az érintetlen természetben is, ahol az esztétikai jelenségekben társadalmi-emberi tartalmak fejeződnek ki, azokat akként éljük át. Továbbá a társadalmi élet nem művészeti esztétikai jelenségeinek szférájában is.

Mondjuk, a nő szépség, a gyermeki báj vagy a heroikus férfihelytállás is ilyen. Az esztétikai minőségek keletkezésének ugyanis társadalmi alapjai vannak: ott, ahol éleletsituációk és magatartásformák lényeges szerkezetüket tekintve azonos módon, viszonylagos gyakorisággal ismétlődnek. Az esztétika minőségkategóriáinak – szép, fenséges, tragikus, rút, groteszk, komikus, elégikus, heroikus stb. – keletkezése és magyarázata a társadalmi éleletsituációk és magatartásformák váltakozásán keresztül történik. Így a szépség az emberi társadalom és a társadalmiasult egyén szabadságának érzéki megjelenése, míg a rútság a szabadság felbomlása, az azt megsemmisítő erők esztétikai értékének kifejezője. Értő kritikusa joggal írhatta, hogy ha elfogadni nem is kötelező felfogását, az esztétikai minőségek meghatározásának és egymásba átcsapásának magyarázata, megoldásai bárki számára megkerülhetetlenek maradnak, aki a jövőben a témával foglalkozni kíván.

1971-ben bővítetten megjelent szisztematikus esztétikája az alapvető kérdések rendszertanilag is megalapozott, hatalmas tárgyi tudást és műveltséget mozgató bemutatásán túl igazi nóvumokat tartalmaz. Az allegória és a szimbólum szokványos magyarázataitól eltérő újító megoldása, hogy kép és jelentés viszonyát a mű szerkezetében a normálforma, az adekvát viszony kidolgozásával és bevezetésével fejti fel, melyhez képest a szimbólum és az allegória inadekvát viszony. A kép és jelentés sejtelmes, szimbolikus és a képimmanens allegorikus ábrázolásmódjait az alkotás belső forma-meghatározottságaként tárgyalja – a típusalkotás (atipikus, átlagtípus, lényegtípus) és a kompozíció mellett. Vegyük a szimbólum „sejtelmes” jelentését, amely a kép és jelentés inadekvát viszonyára épül. „Ám a szimbólumban az inadekvátság nem azon alapszik, hogy a képhez képest a jelentés külső, tehát nem a jelentés képtranszcendenciáján. A szimbólumban a jelentés éppúgy immanens eleme a képnek, mint a művészi ábrázolás és általánosítás normálformájában. Ellentétben azonban a normálformával, kép és jelentés viszonya itt sejtelmes és többértelmű marad, nem éri el a teljes egyértelműséget, legfeljebb konvergál felé. Ez a sejtelmes viszony a kép elemeinek változó konkretizálhatóságában mutatkozik meg, melynek alapján a végső összefoglaló jelentés is egy nem teljesen átértett, titokzatos valóság tükrözője lesz.

Ady *A vár fehér asszonyában* saját lelkét »ódon, babonás vár«-nak nevezi, s ebben a szimbólumban immanensen benne van az Én-re vonatkoztatott jelentés, amely a képek rákövetkező sorát nemcsak át-színezi, hanem kiteljesedik bennük. A lélek nem külső kulcsszó itt; sem nem elsődleges, sem nem – mint Baudelaire *Albatroszában* – utólagos, s ennyiben allegorikus jellegű önértelmezés, hanem éppen »ódon, babonás vár« mivoltában szimbólum – a *poète maudit*-é, azé az elszigetelt költői Én-é, akit a régi és az új nyomorúságok egyaránt nyomasztanak” – írta *Esztétikájában*, a feudális kísértetjárás és a modern magányosság jelentés-meghatározó egységét sejtető versről.

A filozófiának felfogásában a szaktudományokétól eltérő, sajátos tárgya van, mert nem az egész világot, annak részrendszereit tanulmányozza, tehát nem a szaktudományokat kell másképpen megragadnia, hanem a „világ-egészt”: nem extenzív, hanem intenzív totalitásában. Ehhez enciklopédikus tudás szükséges, és annak az igénynek a fenntartása, hogy a filozófia gondolatokban tudja kifejezni saját korát: az emberiség „honnan jött, hol áll és merre tart”, mely igényt a posztmodern székeszisz elveti. (Viszont ezen az úton járva el is esik a filozófia önállósága, hiszen ekkor szintézis nélküli problématerületekre és ágakra bomlik.) Szigeti becsülte a descartes-i „de omnibus dubitandum” elvét, hozzátéve azonban, hogy Marx megszüntetve-megőrző, tehát magasabb szintre emelő dialektikájának (Aufheben) volt teljesebb igaza, amikor a *módszeres kétely* elvét a kételkedésre is kiterjesztette, éppen azért, hogy legalább cáfolható, világos álláspontokhoz juthassunk el. Aki tudniillik nem elég bátor az élet némiképp és gyakorta irracionális hömpölygésébe racionális erővonalakat húzni, annak nem érdemes tudománnyal foglalkoznia. Aki pedig megelégszik a kontemplatív magatartással, annak sem a filozófia való, mert ott „a fogalom kezdi meg munkáját” (Hegel), világnézeti befolyásolva az emberek gyakorlati cél-tételezéseit, életvezetését. E tekintetben mélyrehatóan igaza volt Max Webernek, aki azt mondta filozófus barátjának, Karl Jaspersnek, hogy „aki szemlélődni szeret, az járjon moziba”. Módszerében ez az induktív és a deduktív megismerés útjait egyaránt létjogosultnak tekintő álláspont vezérlőelvében az elméleti és a történeti egységet vallotta. Tehát az elméletalkotásnak empirikus és történeti anyagra kell támaszkodnia. Egyazon műben azonban – megteremtve az elemzés egynemű közegét – nem lehet és nem is szükséges egyforma súllyal képviselni az elméleti és a történeti elemeket, összefüggéseket.

A *tudományos gondolkodás forradalma* (1984) című mű Szigeti nagyszabású, de befejezetlen szisztematikus munkájának prolegomenája, problémátörténeti felvezetője. Az objektív dialektikáról tervezett, a lételméletet tárgyaló kötetet már nem írta meg, azonban annak egyik centrális problémáját, a konkrét azonosság kérdését kifejtette (1998). A fogalmi gondolkodás természetével a szubjektív dialektikát tárgyaló, továbbá a valóság elméleti és gyakorlati elsajátítása összefolyamatának kifejtését megcélzó kötetek tervek maradtak. Ennek ellenére nagy érték a szokásos logikai és az ismeretelméleti tudományosság-kritériumoktól külön kezelt lényegi konstituenciák kidolgozása: az *objektivitás* követelményéé, azé, hogy a kutatásban „egyre inkább a vizsgált jelenségek azon egynemű körét, totalitását vegyék tekintetbe, amely önmagában és önmagából válik érthetővé”, előrehaladva így a szubjektíve körülhatárolt tárgytól az objektíve lokalizáltig; a kívülről bevitt, fiktív magyarázó elvek vagy istenképzetek helyett az immanens jelenségmagyarázat „az adott anyagi totalitás saját belső törvényszerűségeiből való megértése”; az elméletalkotás belső történetiségének követelménye, tehát például a társadalmi-gazdasági alakulatok felfedezett mozgási törvényszerűségeinek

fejlődési törvénnyé való elmélyítése, amely anticipatív erővel bírhat; és a végső kritérium, a praxis szerepének bemutatása, lévén a tudomány a társadalmi tudat specifikus, gyakorlatból kinövő és azt – elvileg – megtermékenyítő formája. Elvileg, ugyanis osztálytársadalmakban az osztályérdek igen gyakran a megismerési folyamat gátjaként és korlátjaként léphet fel, igazolva az államelméletben kifejtett Hobbes-paradoxon igazát. Ti. azt a tételt, hogy ha „bármely háromszög szögeinek összege egyenlő egy négyzet két szögének összegével, bárkinek uralmi jogát vagy az uralmon lévők érdekét sértené, akkor ezt az igazságot, ha nem is vitatnák, de – mihelyt az érintetteknek erre lehetőségük volna – az összes geometriai könyvek elégetésével elnémítanák”. Amihez Szigeti azt teszi hozzá, hogy a negatív ellenerő mellett a pozitív felhajtóerők figyelembevételével kell a Hobbes-paradoxon érvényességi körét behatárolni: egyrészt a társadalmi-történelmi tudományok nagy fellendülései többnyire a haladó korszakok, osztályok előretöréséhez kötődnek, másrészt a műszaki és természettudományok terén, ha a tudás gyakorlati haszonnal kecsegtet, akkor hatékony szerepe lehet a megismerésben.

Látni kell egy vonulatot: amíg N. Hartmann a naiv tudat teleologikus gondolkodásmódját tárta fel, Lukács György pedig a visszatükröződés antropomorfizáló tendenciáit bírálta a mindennapi életben, kiemelve a tudományban a dezantropomorfizáció szükségességét, addig Szigeti a fentiekkel a tudományosság pozitív kritériumrendszerét dolgozta ki.

A materializmusnak az objektív és szubjektív idealizmushoz való viszonya, a filozófia, a szaktudományok és az osztályviszonyok tárgyalása gazdagon artikulált ebben a munkájában. Egyes, különös és általános kategoriális formáit, a valóság olyan egzisztenciális meghatározottságait, melyek, mivel minden tárgyiasságon – szellemin és anyagin egyaránt – érvényesek, átfogóbb törvényszerűségeknek tartja és mutatja be, mint a szaktudományok által feltárt, a részrendszerekben érvényesülő jellemzőket. Az egyes, a különös és az általános determinációs fokokat, az egyed, a nem és a faj vonásainak megoszlását egy relatív totalitáson ontológiai és logikailag egyaránt kibontotta, hogy aztán továbblépve, a gondolkodás formai folyamata és a termelés összefüggéseit (munkatárgy – munkaeszköz – célképzet) írhatta le. Általánosítva: az alulról felfelé futó erősebb, fundáló összefüggés (I. $\dot{A} - K - E$) létmeghatározottsága nélkül nem létezik a felülről lefelé (II. $E - K - \dot{A}$) futó determinációs viszony, amely viszont differenciáló hatású. „A tartalom teremti és tartja fenn a formát. A forma differenciálja és fejleszti ki teljes gazdagságában a tartalmat, valamennyi szunnyadó lehetőségét kibontakoztatva” – a lét mássá levésének önmagára vonatkoztatásaként, hogy ezáltal a hegeli szubjektivitás fogalommal mutathassunk rá dialektikus elemzése praxisbeli jelentőségére. Ezen kategoriális szerkezetek elemzése és a következtetési formák kifejtése sok mindent megmutatnak komoly felkészültséget és kreativitást igénylő elgondolásaiból. Akárcsak Platón *Parmenidész*-dialógusának elemzése, amely a dialektikus gondolkodás

szentélyeként a filozófia egyik legnehezebb problémáját, az Egy és a nem-egy, a Sok mibenlétének rejtélyét dekódolja, a kulcsfogalom, az ellentmondás elv kifejtésén keresztül. Az életmű eredetisége abban is kifejeződik, ahogy Szigeti utolsó nagy művében, *Intellektuális önéletrajzában* (2000) úgy mutatja be szellemi ébredését a társadalmi hivatásra ébredéséig 1921–1948 között, hogy egyben azon időszak korrajzában helyezi el magát. Számtalan önmagukban is értékes dokumentumot, forrást mozgat, leveleket idéz, nagyszerű portrékat rajzolva sok intellektuál kortársáról.

Ritka és őszinte önreflexió – olyan emberhez méltó, aki tudta, mi a filozófia, mint tudomány.

Munkás az Empire State Building építkezésén, 1931